

پژوهشی در فهرست نویسی برای کتابهای فارسی

(بر پایه متون ادبی)

دکتر رضا مصطفوی سبزواری*

کتاب یکی از تجلیات مبارک تمدن بشری در درازای زندگی و تکامل معنوی اوست که در ایران زمین سابقه‌ای بسیار طولانی دارد. از پیش از اسلام آگاهی کافی نداریم ولی در دوره اسلامی از کتاب و فهرست نویسی برای کتابخانه‌ها اطلاعاتی مستند به دست داریم. "کتاب" و "تعلیم" در تمدن اسلامی پایگاهی رفیع دارد تا بدان اندازه که نخستین پیام پروردگار به رسول اکرم ص با "اقرا" آغاز می‌گردد و در آن به آموختن و تعلیم سفارش می‌شود،^۱ نیز در کلام الهی "قلم" یعنی وسیله کتابت مورد سوگند قرار می‌گیرد^۲ و حدود سیصد و بیست بار واژه کتاب و مشتقات آن به کار می‌رود.^۳

جانشینان پیامبر اکرم نیز برای کتاب ارجی فوق العاده قائل بودند. مولای متقیان "کتابها" را یعنی در حقیقت کتابخانه را به گردشگاه دانشندان تعبیر می‌کنند^۴ و نیز از قول امام جعفر صادق (ع) نقل کرده‌اند که: "جان و روح انسان بر نشتار تکیه کرده و بدان آرام می‌گیرد."^۵

از سویی دیگر ایرانیان نیز خود تمدنی بسیار قدیمی داشتند، متخصصان خط شناس نخستین خطی را که در ایران باستان سابقه‌ای تاریخی داشته، خط "دین دبیره" دانسته‌اند که کتاب اوستا به آن خط نگارش یافته و طبق اسناد معتبر اختراع آن را دو هزار سال پیش از میلاد مسیح دانسته‌اند.^۶

پیدایی خط، وجود اسناد مکتوب را تأیید می‌کند علاوه بر کتاب اوستا بسیاری کتابها و نوشته‌های دیگر حداقل مانند فرمانهای حاکمان و نامه‌های فرمانروایان وقت و همچنین کتابهایی در زمینه‌های سیاست و ارشاد مردم و غیره وجود داشته است، شکی نیست که این نوشته‌ها و کتاب‌ها به پیش از اختراع کاغذ بر می‌گردد و ما شواهد و اسناد معتبری نیز از نوشتن بر روی الواح گل پخته یا پوست درخت یا پوست گاو و سنگ و غیره در دست داریم^۷ که بسیاری از آنها تاکنون نیز باقی مانده است.^۸ نوشته‌اند: زردشت در سال سی‌ام پادشاهی گشتاسب اوستا را با خطی زرین بر روی دوازده هزار پوست گاو برگشتاسب عرضه داشت^۹. از دو زبان مشهور دوره باستانی ایران یعنی اوستایی و فارسی باستان آثاری برجای مانده است که قدیمی‌ترین آثار مکتوب زبان اوستایی متعلق به حدود هشت تا ده قرن پیش از میلاد و قدیمی‌ترین آثار مربوط به زبان فارسی باستان متعلق به قرن پنجم پیش از میلاد است.^{۹/۲}

شکی نیست که در کشوری کهنسال و باستانی چون ایران، کتاب و کتابت عمری به درازای تمدن و تاریخ

آن دارد و به گفته رودکی:

تا جهان بود از سر آدم فراز	کس نبود از راه دانش بی نیاز
مردمان بخرد اندر هر زمان	راه دانش را به هر گونه زبان
گرد کردند و گرامی داشتند	تا به سنگ اندر همی بنگاشتند ^{۱۰}

با توجه به دو نکته اخیر، توجه به کتاب و کتابخانه به ویژه کتابت در دوره اسلامی در ایران روشن می‌گردد، چه از سویی سابقه دیرینه علاقه به خط و کتابت در سرزمین باستانی ایران و از سویی دیگر عنایت و حمایت خاص بزرگان و عالمان ایران زمین سبب گردیده تا کتاب و کتاب خوانی رونق خاصی بیابد. در نخستین متنهای پارسی دری بجا مانده از روزگاران پیشین شواهدی داریم که تأیید می‌کند تالیف و تدوین کتاب دست کم تا زمان نوشتن آن متنها موازین خاصی پیدا کرده و چنان پایگاه یافته که باید "هفت چیز" را به جای می‌آورده‌اند:

در مقدمه شاهنامه ابومنصوری که، باید آن را از قدیمیترین آثار نثر فارسی موجود به حساب آورد و در سال ۳۴۶ تحریر شده است، روش تالیف "کتاب" (=نامه) چنین بیان می‌گردد:

"پس دانایان که نامه خواهند ساختن ایدون سزد که هفت چیز بجای آورند مر نامه را یکی بنیاذ نامه، یکی فرمانه، سدیگر هنر نامه، چهارم نام خداوند نامه، پنجم مایه و اندازه سخن پیوستن، ششم نشان داذن از دانش آنکس که نامه از بهر اوست هفتم درهای هر سخنی نگاه داشتن..."^{۱۱}

تعداد کتابهای موجود در کتابخانه‌های مسلمانان به نقل بعضی از مورخان با در نظر گرفتن کمی کاغذ و لوازم التحریر در آن زمان بسیار شگفت انگیز می‌نماید: جرجی زیدان محقق مسیحی عرب (بیروت ۱۸۱۶-۱۹۱۳ قاهره) کتابهای کتابخانه سلطنتی قاهره را یک میلیون مجلد و کتابهای کتابخانه "بیت الحکمه" بغداد بزرگترین کتابخانه و مرکز تحقیقات ادبی و علمی دوره عباسیان را چهار میلیون مجلد و کتابهای موجود در کتابخانه رصد خانه مراغه را نیز چهار میلیون مجلد ذکر می‌کند.^{۱۲} ابن جوزی (متوفی به ۵۹۷ هـ ق) تعداد کتابهای مدرسه نظامیه بغداد را شش هزار مجلد ذکر کرده که دایم رو به تزاید بوده^{۱۳} و نیز کتابهای "خزانة الکتب" مدرسه مستنصریه بغداد را هشتاد هزار مجلد نفیس یاد کرده‌اند.^{۱۴}

متون معتبر ادب فارسی به مناسبت از وجود کتابخانه‌های گرانبهای دیگری در ایران خبر می‌دهد. مثلاً ابن فندق نویسنده تاریخ بیهق در شرح حال ابوالفضل بیهقی و تاریخ بیهقی می‌نویسد: "و آن همانا سی مجلد منصف زیادت باشد، از آن مجلدی چند در کتابخانه سرخس دیدم و مجلدی چند در کتابخانه مهد عراق و مجلدی چند در دست هر کسی^{۱۵}" و اصولاً نفس استعمال الفاظ "کتابخانه"، "کتبخانه"، "دارالکتب" و "کتابخوان" و الفاظ مشابه دیگر در متون کهن فارسی بر وجود آنها در قرون اولیه اسلامی حکایت دارد.^{۱۶} همچنین از میان کتابخانه‌های شخصی علما و دانشمندان دوره اسلامی و دیگر کتابخانه‌هایی که متون کهن فارسی از وجود آنها خبر می‌دهد، می‌توان به عنوان نمونه، کتابخانه‌های زیر را یاد کرد.

کتابخانه صاحب بن عباد (وزیر دانشمند ایرانی که گفته‌اند در ری بوده و صد و بیست هزار مجلد کتاب

داشت که چهارصد شتر آن را می‌کشیده ۱۶/۲ است و فهرست آن ده مجلد بوده است ۱۶/۳ - کتابخانه جاحظ - کتابخانه الکندی - کتابخانه فتح بن خاقان معروف به خزانه الحکمه - کتابخانه وزیر آل بویه درری - کتابخانه علم الهدی سید مرتضی - ۱۷ کتابخانه ابوالوفاء بن سلمه در همدان - کتابخانه رشید و طواط در خوارزم - کتابخانه مدرسه صابونی در نیشابور - کتابخانه آل خجند در اصفهان - کتابخانه عضدالدوله دیلمی در شیراز ۱۸ - کتابخانه نوح بن منصور در بخارا ۱۹ (که مورد استفاده ابوعلی سینا قرار می‌گرفته است) کتابخانه های مدارس نظامیه در نیشابور و بغداد - کتابخانه رامهرمز ۲۰ و کتابخانه ری ۲۱ (که فهرست آن ده مجلد بوده است) - کتابخانه الموت ۲۲ - کتابخانه غزنه ۲۳ - کتابخانه تیموریان در هرات ۲۴ - کتابخانه بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی در اردبیل - کتابخانه خاندان شوشتری در شوشتر ۲۵ - کتابخانه مسجد عتیق اصفهان ۲۶ - دارالکتب رستم بن جلی در طبرستان ۲۷ - کتابخانه های مسجد کمالیه و عزیزیه در مرو ۲۸ - کتابخانه ربع رشیدی (بنای ربع رشیدی از یادگارهای خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی (۷۱۸-۶۴۵ هـ ق) دبیر با لیاقت سلطان محمد خدابنده است و چنانکه از دو نامه او به پسرانش مستفاد می‌گردد، به منزله دانشگاهی بوده که همه علوم آن روزگار در آنجا تدریس می‌شد که شش هزار دانشجو داشته و خواجه رشید تعداد کتابهای آنجا را شصت هزار جلد نوشته است) ۲۹ - کتابخانه مسجد جامع گواشیر در بردسیر ۳۰ - کتابخانه بوطاهر خاتونی در ساوه ۳۱ - کتابخانه مشهد رضا(ع) - کتابخانه رکنیه در یزد ۳۲ - کتابخانه مسجد قطیبه در کرمان ۳۳ - کتابخانه مسجد جامع منیمی نیشابور (در سال ۵۴۸ در حمله غزان ویران گردید) - کتابخانه دارالسنه نیشابور (در سال ۳۳۰ به همت ابوالعباس محمد بن الحسن ایوب صبی تأسیس گردید) - کتابخانه بیهقی در بیهق ۳۴ - کتابخانه شمس المعالی ابوالمظفر امیر اسماعیل گیلکی در طبرس - کتابخانه خاندان بلمسی - کتابخانه امام حسن بن محمد قطان در مرو، نیز کتابخانه علی بن مطهر در مرو ۳۵ - کتابخانه شجری در نیشابور (مؤسس، مسعود بن ناصر الشجری متوفی به سال ۴۷۷) - کتابخانه ابوحامد محمد غزالی در طوس ۳۶ - کتابخانه سرخس ۳۷ - کتابخانه مدرسه خاتون مهد عراق ۳۸ - کتابخانه مدرسه سعیدیه (یا سعیدیه) نیشابور ۳۹ - کتابخانه مدرسه بیهقی نیشابور که پیش از نظامیه آنجا ساخته شده است - کتابخانه اسفراینی نیشابور ۴۰ - کتابخانه ابوسعید نیشابوری ۴۱. بعضی دانشمندان ایرانی نیز تعداد تالیفاتشان به اندازه‌ای بوده که خود یا دانشمندان دیگر برای آنها فهرست تنظیم می‌کرده‌اند از آن جمله می‌توان کتاب "فهرست کتابهای رازی و نامهای کتابهای بیرونی" ۴۲ تالیف ابوریحان بیرونی را نام برد.

از مجموعه مطالب یادشده که درباره کتابخانه‌های مختلف و علاقه به جمع‌آوری کتاب و دانش و توجه و عنایت به کتاب و کتاب خوانی در میان ایرانیان گفته شد، چنین بر می‌آید که تدوین فهرست برای کتابخانه‌ها هم باید امری ضروری شمرده می‌شده است. فهرستنامه‌های زیر که فقط به عنوان نمونه ذکر می‌گردد، اندکی از بسیارها و نموداری از آنهاست.

الفهرست: یا فهرست العلوم تالیف ابوالفرج ابن اسحاق بن یعقوب الندیم بغدادی تالیف سال ۳۳۷ هـ ق که در آن فهرست کتب همراه با شرح حال مختصر مولفان آنها با ترتیبی موضوعی در ده مقاله تدوین یافته

است.

دانشمندان اروپایی از سده هفدهم میلادی فهرست را می‌شناخته‌اند و برای آن ارزش و اعتبار قائل بوده‌اند. فلوگل خاورشناس مشهور آلمانی نسخه‌های آن را که در وین و لیدن و پاریس موجود بود مقابله کرد تا برای چاپ آماده کند اما پس از پانزده سال کار بر روی آن درگذشت و کتاب زیر نظر هرمان ردیگر H. Roediger و اوگوست مولر A. Muller به سال ۱۸۷۱ در لایپزیک در ۱۳۶۰ صفحه به چاپ رسید.

کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون تالیف حاجی خلیفه شامل نام کتابهای فارسی، عربی و ترکی تا زمان مؤلف (فوت ۱۰۶۸ هـ ق) و نیز تعریفهایی از علوم مختلف است که توسط فلوگل در لایپزیک با فهرستها و در بولاق مصر و نیز دوبار در استانبول به چاپ رسیده است. این کتاب الفبایی و در بردارنده کتابهای دوره اسلامی و مؤلفان آنهاست که نویسنده آنها را در کتابخانه‌های عثمانی دیده بوده و شامل حدود بیست و پنج هزار نام کتاب با مشخصات آنهاست.

ایضاح المکتون فی الذیل علی الکشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون تالیف اسماعیل پاشا بن محمد امین البابانی مشهور به بغدادی (م ۱۳۳۹ هـ ق)، به همان شیوه کشف الظنون است و بر ذکر نام حدود پانزده هزار کتاب که در کشف الظنون نیامده و یا بعد تالیف گردیده است، اشمال دارد.

هدایة العارفین (اسماء المؤلفین و آثار المصنفین) در دو مجلد از همان اسماعیل پاشا است که سالهای ۱۹۵۱-۵ زیر نظر رفعت بیگلر و محمدکمال اینال در استانبول به چاپ رسیده است.

ارشاد القاصد الی اسنی المقاصد از ابن اکفانی سنجاری (متوفی ۷۴۹ هـ ق). این فهرستنامه شامل نام کتابهای مهم هر یک از علوم است و به سال ۱۳۱۸ هـ ق در هند و به سال ۱۹۰۸ م در بیروت زیور طبع یافته است.

مرآت الکتب از میرزا علی آقا ثقة الاسلام (م ۱۳۳۰ هـ ق) شامل هفت مجلد در شرح حال و آثار علمای شیعه است ۴۳.

مفتاح السعاده و مصباح السیاده از عصام الدین ابی الخیر احمد بن مولا مصلح الدین مصطفی ملقب به طاشکبری زاده (م ۹۶۸ هـ ق) است که اصل کتاب به عربی است و وسیله فرزند مولف، کمال الدین محمد به ترکی نیز ترجمه گردیده، مفتاح السعاده در سالهای ۱۳۲۸ تا ۱۳۵۶ هـ ق در سه مجلد در حیدرآباد هندوستان به چاپ رسیده است.

الذریعه الی تصانیف الشیعه از شیخ آغا بزرگ تهرانی و فرزندش ع - منزوی در ذکر کتابهای فارسی یا عربی مولفین شیعه یکی دیگر از امهات فهرستنامه‌های کتابهای دوره اسلامی است.

فهرست مولفان علمی و فنی فارسی متعلق به قرون چهارم و پنجم هـ ق از دکتر غلامحسین صدیقی در مقدمه قراضه طبیعیات از انتشارات انجمن آثار ملی، سال ۱۳۳۲ ش، شامل نام حدود نود و پنج کتاب، یکی دیگر از این فهرستنامه‌ها است.

در سالهای اخیر نیز فهرست کتابهای چاپی فارسی و عربی تالیف خان بابامشار در سه مجلد، شامل نام کتابهای فارسی از آغاز صنعت چاپ تا پایان سال ۱۳۴۵ ش، همراه با مشخصات آنها از انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب در سال ۱۳۵۲ ش نیز "فهرست اسماء المؤلفین" از همین مؤلف در پنج مجلد یا مثلاً «فهرست مقالات فارسی» تالیف استاد ایرج افشار از جمله دیگر فهرستهای باارزش زبان فارسی است. علاوه بر فهرستنامه‌های یاد شده، مجموعه‌های پراکنده بسیار دیگری نیز در سالهای اخیر به صورت مستقل و یا به پیوست دیگر کتابها انتشار یافته است و فهرستنامه‌های نسخه‌های خطی فارسی یا عربی موجود در کتابخانه‌های مختلف ایران و جهان و همچنین فهرست کتابهای چاپی کتابخانه‌های ایران که در نیم قرن اخیر تدوین یافته نیز جزو همین فهرستنامه‌های مفید است که به عنوان نمونه به: فهرست کتابخانه ملی، فهرست کتابخانه مجلس، فهرست کتابخانه وزیری یزد، فهرست کتابخانه ملک، فهرست کتابخانه دانشکده حقوق، فهرست کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی، فهرست کتابخانه دانشکده پزشکی، فهرست کتابخانه مدرسه سهسالار، فهرست کتابخانه مجلس سنای سابق، فهرست کتابخانه آیه الله مرعشی - قم، فهرست کتابخانه مشکاه، فهرست کتابخانه کلمن و فهرست کتابخانه ایوانف - بلوشه - ریتر اشارت می‌کنیم. تدوین و تالیف کتاب به زبان فارسی و عربی به محدوده جغرافیایی ایران کنونی محدود نمی‌گردد و در دیگر کشورهای اسلامی نیز گسترش کم سابقه‌ای داشته که از آن جمله شبه قاره هند یکی از بزرگترین این مراکز به شمار می‌رود و در آن خطه پهناور شعر و ادب فارسی به عنوان یکی از پایه‌های اصلی "کمالیات" همواره مورد توجه خاص دولتمردان گورکانی محسوب می‌گردید و هر شاه یا حاکمی که می‌خواست بر اریکه قدرت تکیه زند باید "ادبیات" می‌آموخت و در حقیقت ادب مفهومی وسیع به معنای "فرهنگ" داشت. در چنین شرایطی تالیف کتاب و فراهم آوردن دیوان‌ها و مجموعه‌های شعری و تذکره‌ها^{۲۲} و تاریخ‌ها^{۲۵} و لغت نامه‌های فارسی^{۴۶}، نهایتاً فهرستنامه‌نویسی برای آنها رونقی تمام داشت.

نگاهی به فهرست چاپخانه‌های شبه قاره^{۴۷} در شهرهای زیر که بعضی از آنها جمعیت زیادی هم نداشته، نشان می‌دهد که چاپ کتابهای فارسی، عربی و اردو (که فرزند زبان فارسی و زبان رسمی مسلمانان شبه قاره محسوب می‌گردد) تا چه اندازه رونق داشته است. محل چاپخانه‌های شبه قاره بر اساس پشت جلد کتابهایی که در آن شهرها به چاپ رسیده، شهرهای زیر بوده است:

آگره - الله آباد - امریتسر - اکبرآباد - اورنگ آباد - بریلی - بمبئی - بنارس - بهوپال - بهاولپور - پتنا (= عظیم آباد) - حیدر آباد - دیوبند - دهلی - راولپندی - رامپور - سهارنپور - علیگر - کانپور - کراچی - کلکته - گورکھپور - لاهور - لکنهو - مدراس - مرشد آباد - ملتان - میروت - مراد آباد...

فهرست نوشتن برای کتب فارسی، عربی وارد و در دوره اسلامی در هند نیز رواج داشت و به عنوان نمونه می‌توان به کتابهای زیر اشاره کرد:

کشف الحجب و الاستار عن اسماء الکتب و الاسفار از مولانا سید اعجاز حسین نیشابوری (م ۱۲۶۸ ه ق) که نام ۳۳۱۴ کتاب از مولفین شیعه امامیه را در بر دارد. این کتاب به سال ۱۳۳۰ ه ق جزو انتشارات

- انجمن آسیایی کلکته به همت محمد هدایت حسین انتشار یافته است.
- "تالیف القلب الالیف فی فهرست مؤالیف" که در قرن یازدهم هجری قمری وسیله شیخ عبدالحق دهلوی تالیف گردیده یکی دیگر از این گونه فهرستها است.
- "الثقافة الاسلامیه فی الهند" تالیف عبدالحی حسنی لکنهوی در بردارنده نام کتابها و دانشمندان علوم مختلف که به سال ۱۳۴۱ ه ق در دمشق به چاپ رسیده است.
- "محبوب الالباب" از خدابخش خان عظیم آبادی که شامل فهرست کتابهای نادری است که در اختیار خود او بوده است.
- فهرستنامه‌های زیر نیز برای نسخه‌های خطی فارسی، عربی و اردوی موجود در گنجینه‌های نسخه‌های خطی هند فراهم گردیده است.
- ۱- فهرست نسخ فارسی اورینتل پبلک لایبریری، بانکی پور، مسمی به مرآةالعلوم، خان بهادر مولوی عبدالمقتد، به اهتمام مولوی محمد عبدالخالق صاحب، صادق پور پریس، ۱۹۲۵ م.
 - ۲- فهرست مخطوطات فارسی خدابخش اورینتل پبلک لبریری، پتنا، مسمی به مرآةالعلوم؛ سید اطهر شیر، ۱۹۶۷ م.
 - ۳- فهرست نسخ قلمی (عربی، فارسی و اردو) سبحان‌الله اورینتل لایبریری، مسلم یونیورسٹی علیگره، سیدکامل حسین، علیگره ۱۹۲۹ م.
 - ۴- فهرست مخطوطات، کتابخانه مولانا آزاد، علیگره مسلم یونیورسٹی، ذخیره شیفته، سید محمود حسن قیصر امرهوی، زیر نگرانی سید محمد حسین رضوی، علیگره، ۱۹۸۲ م.
 - ۵- فهرست مخطوطات کتابخانه مولانا آزاد، علیگره مسلم یونیورسٹی، ذخیره احسن مارهروی، سید محمود حسن قیصر امرهوی زیر نگرانی سید محمد حسین رضوی، علیگره، ۱۹۸۳ م.
 - ۶- فهرست مخطوطات کتابخانه مولانا آزاد، علیگره مسلم یونیورسٹی، ذخیره آفتاب، سید محمد حسین رضوی زیر نگرانی سید محمود حسن قیصر امرهوی، علیگره، ۱۴۰۶ / ۵ / ۱۹۸۶ م.
 - ۷- فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، احمد منزوی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، اردیبهشت ماه ۱۳۶۵ ه ش / ۱۴۰۶ / ۵ / ۱۹۸۶ م.
 - ۸- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش، احمد منزوی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، بهمن ماه ۱۳۵۹ ش.
 - ۹- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، محمد حسین تسبیحی، جلد یکم، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، راولپندی، پاکستان، ۱۹۷۱ م.
 - ۱۰- فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزه ملی پاکستان، کراچی، سید عارف نوشاهی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۳۶۲ ش / ۱۴۰۴ ه ق.
 - ۱۱- فهرست نسخه‌های خطی فارسی انجمن ترقی اردو، کراچی، سید عارف نوشاهی، با همکاری با مرکز

- تحقیقات فارسی ایران و پاکستان و اداره معارف نوشاهی (ناحیه گجرات) ، اسلام آباد، اردیبهشت ماه ۱۳۶۳ ش / شعبان المعظم ۱۴۰۴.
- ۱۲- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه موسسه کاما، گنجینه مانجکی، بمبئی، دکتر سید مهدی غروی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، خردادماه ۱۳۶۵ ش / ۱۴۰۶ ق ۱۹۸۶ م.
- ۱۳- فهرست نسخه‌های خطی تحقیق و اشاعت کتابخانه کشمیر و کتابخانه حمیدیه، بهوپال، مرکز تحقیقات زبان فارسی در هند، خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو، بهمن‌ماه ۱۳۶۳ ش / فوریه ۱۹۸۶ م.
- ۱۴- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ندوة العلماء لکهنو، مرکز تحقیقات فارسی در هند، دهلی نو، ۱۳۶۵ هـ / ۱۹۸۶ م.
- ۱۵- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه راجه محمودآباد لکهنو، مرکز تحقیقات فارسی، رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو، بهمن ماه ۱۳۶۶ هـ / ش / جمادی الثانی ۱۴۰۸.
- ۱۶- تذکره مخطوطات اداره ادبیات اردو، حیدرآباد، دکتر سید محی الدین قادری زور، ژوئن ۱۹۵۷ م.
- ۱۷- تذکره اردو مخطوطات کتبخانه اداره ادبیات اردو، حیدرآباد، دکتر سید محی الدین قادری زور، جلد اول، ترقی اردو بیورو، دهلی نو، ژانویه - مارس ۱۹۸۴.
- ۱۸- فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه موسسه تحقیقات علوم شرقی، میسور (ایالت کارناتکا)، پروفیسور سید محمود حسین، چاپ انجمن فارسی، دهلی.
- ۱۹- دست نویس نسخ خطی عربی و فارسی کتابخانه مرکز مطالعات آسیا، دانشگاه کشمیر، نگاشته: جی. آر. بت، سال ۱۹۸۲ م.
- ۲۰- فیشهای مربوط به نسخ خطی عربی و فارسی کتابخانه‌های مختلف تهیه شده در مرکز تحقیقات فارسی، رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، دهلی نو.
- ۲۱- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ذاکر حسین جامعه ملیه اسلامی، دهلی نو.
- ۲۲- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه موسسه مطالعات اسلامی جامعه همدرد، تغلق آباد، دهلی نو.
- ۲۳- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه موزه ملی، دهلی نو.
- ۲۴- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه مولانا آزاد، مسلم یونیورسٹی، علیگره.
- ۲۵- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه نواب سرزمین الله خان، علیگره.
- ۲۶- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه تاگور، دانشگاه لکهنو، لکهنو.
- ۲۷- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه دانشگاه لکهنو.
- ۲۸- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه ناصریه، لکهنو.
- ۲۹- نسخه‌های خطی کتابخانه شخصی پروفیسور مسعود حسن رضوی، لکهنو.
- ۳۰- نسخه‌های خطی فارسی، بهندارکر اورینتا، - - - - -

- ۳۱- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه دانشگاه پتنا، بهار.
- ۳۲- فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه دارالمعلوم بلخیه فتوحیه، پتنا.
- ۳۳- نسخه‌های خطی فارسی و عربی کتابخانه مجیبیه بدریه، پهلواری شریف، پتنا.
- ۳۴- منابع تاریخ علوم اسلامی تالیف سید حسن نصر با همکاری چیتیک، ناشر: انجمن شاهنشاهی فلسفه ایران تیرماه ۱۳۵۴.

- 35- Catalogue Raisonné of the Arabic, Hindustani, Persian and Turkish Manuscripts in the Mulla Firuz. Library, Edward Rehatz, M.C.F, Bombay, 1873.
- 36- List of Arabic and Persian Manuscripts acquired on behalf of the Government of India by the Asiatic Society of Bengal during 1903-07, E. Densin Ross, 1908.
- 37- Subject Catalogue of Arabic, Persian and United Provinces. 1972.
- 38- Catalogue of Oriental Manuscripts in the Lucknow University Library, Lucknow Kali Prasad, 1951.
- 39- A Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Banaras Hindu University Library, Dr. Amrilal Ishral, Banaras Hindu University, Varanasi.
- 40- Catalogue of the Arabic, Persian and Hindostani Manuscripts of the Libraries of the King of Oudh A. Sprenger, M.D, Calcutta, Vol. I, 1854.
- 41- Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Curzon Collection, Asiatic Society of Bengal, Waldimir Ivanow, Calcutta.
- 42- Concise Descriptive Catalogue of the Persian in the Collection of the Asiatic Society of Bengal, Wladimir Ivanow. First Supplement, Calcutta. 1972.
- 43- Concise Descriptive Catalogue of the Asiatic Society of Bengal, Wladimir Ivanow, Second supplement, Calcutta. 1928.
- 44- Concise Descriptive Catalogue of the Asiatic Society of Bengal,

- Wladimir Lvnov, Calcutta.1985.
- 45- Catalogue of the Arabic and Persian manuscripts in the Oriental public Library, Bankipore (Persian Peets Firdausi to Hafiz), Maulvi Abdul Muqladir, Patna, 1962.
- 46- catalogue of Persian and Arabic Manuscripts of saulat Public Library, Abid Raza Bedar, Saulat Public Library, Rampur, U.P. 1966.
- 47- An Alphabetical Inde of Persian, Arabic and Urdu Manuscripts in the Statc Archives of Ullar Pradesh, Statc Archives of Ullar Prandesh, Allahabad, 1968.
- 48- Catalogue of the persian Manuscripts in the Maulana Azed Library, Aligarth Muslim University, Dr. Athar Abbas Rizvi, Aligarh Muslim University, Dr. Athar Abbas Rizvi, Aligarh, 1960.
- 49- Catalogue of the Persian Manusscripts in British Museum by hareles Rieu PH.D Brlin 1879.

ماخذ و پانوشتها

- ۱- اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ: خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ. اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ، عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَم. (علق / ۱-۴)
- ۲- ن و ل ق ل م و م ا ی س ط ر و ن (ق ل م / ۱).
- ۳- ر.ک: معجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم ج مطبعه دار الکتب المصریه - قاهره ۱۳۶۶ صفحه های ۵-۵۹۱
- ۴- الکتب بسائین العلماء. الذریعه به نقل کتاب زیر بنای تمدن اسلامی ص ۶۹.
- ۵ - القلب يتکل علی الکتابه به نقل ثنية المرید فی آداب المفید و المستفید. ترجمه دکتر سید محمدباقر حجتی ص ۴۸۲ خرداد ۵۹ از انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۶- ر.ک: خرده اوستا از استاد پور داوود.
- ۷- ر.ک: مروج الذهب مسعودی و الفهرست ابن ندیم.
- ۸- در کاوشهای سال ۱۳۱۲ در تخت جمشید گنجینه ای شامل سی هزار لوح به دست آمده است.

- (ر.ک گزارش باستان شناسی سال ۱۳۲۹)
- ۹- ر.ک: لغت نامه دهخدا، زیر مدخل اوستا
- ۹/۲- ر.ک تاریخ ادبیات پیش از اسلام، دکتر احمد تفصیلی ج اول ص ۱۱
- ۱۰- گزیده احوال و اشعار رودکی به گرد آورده سمید نفیسی ج ۳ ص ۱۰۸۰
- ۱۱- مقدمه قدیم شاهنامه (مقاله علامه قزوینی) مندرج در گزارش کنگره هزاره فردوسی از انتشارات وزارت فرهنگ، سال ۱۳۲۲ صفحه ۱۳۷۴.
- ۱۲- ر.ک: راز بقای تمدن و فرهنگ ایران از دکتر حسینعلی منتحن از انتشارات دانشگاه ملی (سابق) ص ۳۶.
- ۱۳- به نقل کتاب گنج و گنجینه به تحقیق دکتر علی اکبر خان محمدی از نشریات دفتر روابط عمومی کتابخانه - شهریور ۱۳۶۰ ص ۲۵.
- ۱۴- ماخذ اخیر همان صفحه
- ۱۵- تاریخ بیهق به تصحیح استاد احمد بهمنیار ص ۱۷۵
- ۱۶- مثلاً در شواهد زیر:

بدیهه گفته ست اندر کتابخانه به فر دولت شاهنشاه مظفر
مسعود سعد (دیوان مصحح رشیدیاسمی - امیرکبیر - ۱۳۶۲ صفحه ۲۳۷)

یا:

کتابخانه پارسی هر چه بود اشارت چنان شد که آرند زود
نظامی (شرفنامه ص ۲۶۸)

یا:

بیتی که ناکرده قرآن درست کتابخانه چند ملت پشت
سعدی (بوستان ج یوسفی ۱۳۵۹، ص ۴)

یا:

از کتابخانه و علمنا ذوق علمی چشیده‌ام که مهرس
مولوی (کلیات شمس تبریزی، امیرکبیر، ۱۳۳۶ ص ۶۱۶).

و یا:

چون شدید برفت شداد به جای وی نشست و کتابخوان و زیرک بود خدیجه به نزد ورقه آمد که
کتابخوان و زیرک بود (قصص الانبیا)

۱۶/۲- ر.ک: صاحب بن عبّاد، استاد احمد بهمنیار انتشارات دانشگاه تهران شماره ۱۰۰۵، ۱۳۴۴ تهران به
نقل از ثعالبی صفحه ۱۱۸.

- ۱۶/۳- معجم الادباء صفحه ۳۱۵ به نقل لغت نامه دهخدا ذیل صاحب بن عبّاد صفحه ۲۶.
- ۱۷- ر.ک: کتاب النقص ص ۱۱۲، روّضات الجنات ص ۴۷۸ به بعد.
- ۱۸- ر.ک: احسن التقاسیم صفحه ۴۴۹ به بعد و معجم الادبا در ذکر کتابخانه بهاءالدوله دیلمی.
- ۱۹- ر.ک: پورسینا، سعید نفیسی صفحه ۶۵ به بعد.
- ۲۰- ر.ک: احسن التقاسیم مقدسی صفحه ۴۱۳.
- ۲۱- معجم الادبا، ج ۲ ص ۳۱۵.
- ۲۲- ر.ک: جهانگشای جوینی ج ۳ صفحه ۲۴۴، (تنی چند را از اعیان قزوین به الموت فرستادند تا کتبخانه‌های حسن صباح و اسلاف جلال‌الدین بدیدند.
- ۲۳- مسعود سعد سلمان شاعر معروف "کتابداری" آن را به عهده داشته است:
دارالکتب امروز به بنده است مفروض این عزو شرف گشت مرارتبت والا
- ۲۴- مطلع السعدین ج ۲ ص ۵۸۹.
- ۲۵- ر.ک: تذکرة شوستر
- ۲۶- ر.ک: ترجمه محاسن اصفهان ما فروخی، ترجمه حسین بن محمد بن الی الرضا آوی به اهتمام عباس اقبال آشتیانی تهران ۱۳۲۸ ش ص ۶۳.
- ۲۷- ر.ک: تاریخ طبرستان ابن اسفندیار به تصحیح اقبال آشتیانی، ص ۴.
- ۲۸- ر.ک: معجم البلدان یاقوت، ذیل "مرو"
- ۲۹- ر.ک: نسخه خطی نفیس منشآت خواجه در کتابخانه حاجی محمد نخبجویی.
- ۳۰- ر.ک: بدایع الازمان ص ۲۷.
- ۳۱- ر.ک: آثار البلاد و کتاب النقص ص ۱۲.
- ۳۲- جامع نصیری ص ۴۵۲
- ۳۳- تاریخ کرمان موسوم به سبط الملئ للحضرة العلیا ص ۴۳.
- ۳۴- بنا بر نقل مقدمه کتاب جوامع احکام النجوم از ابوالقاسم بن حسین بیهقی.
- ۳۵- برای اطلاع از دو کتابخانه اخیر که مورد استفاده نویسنده تاریخ بیهقی قرار گرفته مراجعه شود به پاورقی مقدمه تاریخ بیهقی به تصحیح استاد بهمنیار صفحه "ید".
- ۳۶- ر.ک: مناظرات امام فخر رازی ص ۲۸.
- ۳۷-۸- درباره این دو کتابخانه ابن فندق می‌نویسد: «و خواجه ابوالفضل بیهقی تاریخ آل محمود ساخته است به پارسی زیادت از سی مجلد در کتابخانه سرخس بود و بعضی در کتابخانه مدرسه خاتون مهد عراق به نیشابور» (تاریخ بیهقی ص ۲۰).
- ۳۹- گفته‌اند ابونصر بن سبکتگین برادر سلطان محمود آنرا بنا کرده است.
- ۴۰- منسوب به ابواسحاق اسفراینی (متوفی ۴۱۷) نوشته‌اند: اهل عراق و خراسان به علم او مقررند و مدرسه

- مشهور نیشابور را برای او بنا کردند. ر.ک: لغت نامه دهخدا ذیل اسفراینی.
- ۴۱- منسوب به ابوسعید اسماعیل بن علی بن منشی استرآبادی.
- ۴۲- فهرست یاد شده تحت شماره ۱۴۰۶ از سوی انتشارات دانشگاه تهران با تصحیح و ترجمه و تعلیق استاد دکتر مهدی محقق در شهریور ماه ۱۳۶۶ انتشار یافته است.
- ۴۳- این کتاب ظاهراً هنوز چاپ نشده، ر.ک: شماره پنج نشریه کتابخانه ملی تبریز، ۱ مرداد ۱۳۴۱ مقاله آقای عبدالعلی کارنگ تحت عنوان: آثار ثقه الاسلام شهید.
- ۴۴- ر.ک: تذکره نویسی در هند و پاکستان تالیف دکتر علیرضا نقوی از انتشارات علمی، تهران ۱۳۴۳ ش.
- ۴۵- ر.ک: تاریخ نویسی فارسی در هند و پاکستان (از بابر تا اورنگ زیب) نگارش دکتر آفتاب اصغر، از انتشارات خانه فرهنگ لاهور، آذرماه ۱۳۶۴.
- ۴۶- ر.ک: فرهنگ نویسی فارسی در هند و پاکستان تالیف دکتر شهریار نقوی از انتشارات اداره کل نگارش وزارت فرهنگ ۱۳۴۱.
- ۴۷- ر.ک: "فهرست چاپخانه‌های شبه قاره"، از دکتر شریف حسین قاسمی مجله قند پارسی از انتشارات رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران - دهلی شماره ۶ زمستان ۱۳۷۲.
- ۴۸- ایران شهر، ج یک و دو، نشریه شماره ۲۲ کمیسیون ملی یونسکو ج ۱۳۴۲.
- ۴۹- فهرستنامه کتابشناسی‌های ایران تالیف ایرج افشار شماره اول، بهمن ۱۳۴۲.
- ۵۰- دیوان مسعود سعد سلمان به تصحیح رشید یاسمی از انتشارات امیرکبیر ۱۳۶۲.
- ۵۱- تاریخچه کتابخانه‌های ایران و کتابخانه‌های عمومی گردآورنده رکن الدین همایون فرخ، از نشریات سازمان کتابخانه‌های عمومی شهرداری تهران آبان ۱۳۴۴.
- ۵۲- مقدمه ابن خلدون ترجمه محمد پروین گنابادی (دو مجلد) از انتشارات علمی و فرهنگی ج پنجم ۱۳۶۶.
- ۵۳- آداب تعلیم و تعلم در اسلام، نگارش و ترجمه دکتر سید محمد باقر حجتی نشر فرهنگ اسلامی ۱۳۵۹ ش.